

Praktijkonderzoek naar succesvolle kunstprojecten met ouderen: ervaringen en voorbeelden uit het project (S)Pionieren

Ouderen en kunst II

Emiel Bottenheft
Jill Knapen
Hennie Boeije

NIVEL
Kennis voor betere zorg

vitalis woonzorg groep

Het Nivel levert kennis om de gezondheidszorg in Nederland beter te maken. Dat doen we met hoogwaardig, betrouwbaar en onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek naar thema's met een groot maatschappelijk belang. 'Kennis voor betere zorg' is onze missie. Met onze kennis dragen we bij aan het continu verbeteren en vernieuwen van de gezondheidszorg. We vinden het belangrijk dat mensen in staat zijn om deel te nemen aan de samenleving. Ons onderzoek draait uiteindelijk om de vraag hoe we de zorg voor de patiënt kunnen verbeteren. Alle onderzoeken publiceert het Nivel openbaar, dat is statutair vastgelegd.

Maart 2023

ISBN 9789461227911

030 272 97 00

nivel@nivel.nl

www.nivel.nl

© 2023 Nivel, Postbus 1568, 3500 BN UTRECHT

Gegevens uit deze uitgave mogen worden overgenomen onder vermelding van Nivel en de naam van de publicatie. Ook het gebruik van cijfers en/of tekst als toelichting of ondersteuning in artikelen, boeken en scripties is toegestaan, mits de bron duidelijk wordt vermeld.

Voorwoord

Wat is de basis van dit praktijkonderzoek?

Dit praktijkonderzoek is gebaseerd op een onderzoek naar het project (S)Pionieren, waarin kunstdocenten verschillende kunstprojecten voor ouderen opzetten en uitvoerden. Dit onderzoek is uitgevoerd door het Nivel in samenwerking met het Centrum voor de Kunsten Eindhoven (CKE) en Vitalis WoonZorg Groep om een duurzame werkwijze te ontwikkelen om kunst en ouderen samen te brengen. Het doel van het project (S)Pionieren is om te achterhalen wat 1) de beste manier is om ouderen te werven voor kunst- en cultuurprojecten en 2) welke kwaliteiten en middelen kunstdocenten nodig hebben om deze projecten tot een succes te maken. Een andere publicatie gaat in op het eerste deel van het doel [1], deze publicatie gaat in op het tweede deel. Het onderzoek bestond uit interviews met kunstdocenten en deelnemers van de kunstprojecten en participerende observaties tijdens de bijeenkomsten van de kunstprojecten. Daarnaast zijn op drie verschillende momenten korte vragenlijsten ingevuld door de kunstdocenten. Een uitgebreide methodische toelichting op het onderzoek is als bijlage toegevoegd.

Waar gaat dit praktijkonderzoek over?

Dit praktijkonderzoek gaat over het succesvol opzetten en uitvoeren van kunstprojecten voor ouderen. Werken met kunst en ouderen vraagt specifieke vaardigheden van kunstdocenten. Ook moeten kunstdocenten veel keuzen maken en hebben zij middelen nodig om hun kunstproject tot een succes te maken. De benodigde vaardigheden en middelen worden in deze publicatie uitgewerkt. Hierin is ook aandacht besteed aan de beleving van ouderen die deelnamen aan de kunstprojecten van het project (S)Pionieren. In dit project werden eerste ervaringen opgedaan met kunstparticipatie door kunstdocenten en ouderen die hierin pioniers waren. Zij moesten van elkaar leren en spioneren om de kunst bij elkaar af te kijken.

Voor wie is deze publicatie geschreven en hoe kan die gebruikt worden?

Deze publicatie is geschreven voor zowel kunstdocenten die (gaan) werken met ouderen als voor (zorg)organisaties die kunstprojecten voor ouderen willen organiseren. De inhoud kan dienen als hulpmiddel voor kunstdocenten in het maken van keuzes over de opzet van hun kunstproject en als leidraad dienen tijdens de uitvoering van het kunstproject. In deze publicatie zijn ook de randvoorwaarden beschreven die nodig zijn om een kunstproject tot een succes te maken en handig zijn voor de betrokken (zorg)organisaties. Zij kunnen met behulp van deze publicatie de kunstdocenten ondersteunen en hen de middelen bieden die zij nodig hebben. Daarnaast heeft Vitalis op basis van deze publicatie een visuele handreiking ontwikkeld, die voor dezelfde doeleinden door kunstdocenten en (zorg)organisaties gebruikt kan worden.

Dankwoord

Het Nivel wil de betrokken organisaties, kunstdocenten en ouderen bij het (S)Pionieren-project bedanken voor hun hulp en deelname aan het onderzoek. Met name dank aan de kunstdocenten voor hun medewerking aan de interviews, het invullen van de vragenlijsten en hun gastvrijheid tijdens de bezoeken aan hun kunstproject.

Inhoud

Voorwoord	3
Inleiding	5
2 Welke vaardigheden hebben kunstdocenten nodig om kunstprojecten met ouders succesvol uit te voeren?	7
2.1 Flexibiliteit en aanpassingsvermogen	7
2.2 Communicatieve en sociale vaardigheden	10
3 Welke middelen hebben kunstdocenten nodig om kunstprojecten met ouders succesvol uit te voeren?	13
3.1 Begeleiding en duidelijkheid voor en aan het begin van het project	13
3.2 Ondersteuning naar behoefte tijdens het project	14
3.3 Randvoorwaarden voor een succesvolle samenwerking	15
4 Wat is de beleving van deelnemers van de (S)Pionieren-projecten?	17
4.1 Meedoen	17
4.2 Zingeving	19
4.3 Kwaliteit van leven	20
Literatuur	22
Bijlage A Methodische toelichting op het (S)Pionieren-onderzoek	25

Inleiding

Kunstbeoefening kan een positief effect hebben op het welzijn van mensen. Het activeert de zintuigen, prikkelt de verbeelding en roept emoties op. Ook is kunstbeoefening in meer of mindere mate een lichamelijke activiteit. Deze aspecten kunnen bijdragen aan het verbeteren van iemands mentale en fysieke gezondheid [2,3]. Zo ook die van ouderen. Kunstbeoefening kan hun emotionele toestand verbeteren, onder andere door het verlichten van stress en mentale ziektes [4-6] en door positieve gevoelens en zingeving [7,8]. Aangezien kunstbeoefening samen met anderen kan worden gedaan, draagt het ook bij aan het sociale leven van ouderen [2,3,8]. Daarnaast kan kunstbeoefening cognitieve vermogens van ouderen verhogen, zoals hun concentratie en geheugen [9-12]. Ook verbeteren sommige vormen van kunstbeoefening, zoals dansen en toneelspelen, de algehele mobiliteit en vitaliteit van ouderen [13-16].

De bijdragen van kunstenaars en kunstdocenten kunnen helpen om mensen succesvol ouder te laten worden. De vraag is hoe kunst en ouderen op een effectieve manier samengebracht kunnen worden in de praktijk. Op basis van het groeiende bewijs van de positieve effecten van kunstparticipatie zijn er steeds meer initiatieven om de kunstparticipatie van ouderen te vergroten. Zoals de meerjarenprogramma's Lang Leve Kunst (2013-2016) en Age Friendly Cultural Cities (2016-2021) die tot doel hadden de kunstparticipatie van ouderen te stimuleren [17,18]. De projecten die binnen deze programma's zijn uitgevoerd hebben succesfactoren en valkuilen laten zien in het organiseren en het uitvoeren van kunstbijeenkomsten voor ouderen [19-23].

In lijn met deze ontwikkelingen is het project (S)Pionieren gestart met als doel de waarde van kunst voor ouderen verder te bekrachtigen en een duurzame werkwijze te ontwikkelen om kunst en ouderen samen te brengen. Het project bestaat uit een samenwerking tussen Vitalis WoonZorg Groep, het CKE en het Nivel. Zeven kunstdocenten van het CKE verzorgden in 2022 kunstprojecten voor ouderen bij Vitalis. Om ideeën op te doen en te wennen aan de omgeving en de doelgroep, zijn de kunstdocenten eerst op verschillende Vitalis-locaties ondergedompeld als Artist in Residence. Op basis van deze ervaring zetten de kunstdocenten hun project op, in de disciplines beeldende kunst, dans, theater, muziek of fotografie (zie kader De projecten). Tijdens een periode van enkele maanden tot een half jaar hebben de kunstdocenten wekelijks samen met de ouderen de projecten vormgegeven.

Nivel-onderzoekers hebben tijdens de Artist in Residence-periode en de uitvoering van de kunstprojecten onderzocht hoe ouderen duurzaam voor kunstprojecten geworven kunnen worden en welke kwaliteiten en middelen kunstdocenten nodig hebben om deze tot een succes te maken. In een eerdere handreiking is beschreven hoe ouderen succesvol geworven kunnen worden [1]. Dit tweede en laatste deel van de reeks Ouderen en kunst gaat over de kwaliteiten en middelen die de kunstdocenten nodig hebben. Deze publicatie is opgebouwd aan de hand van drie vragen: (1) Welke vaardigheden hebben kunstdocenten nodig om kunstprojecten met ouderen succesvol uit te voeren? (2) Welke middelen hebben kunstdocenten nodig om kunstprojecten met ouderen succesvol uit te voeren? (3) Wat is de beleving van deelnemers van de (S)Pionieren-projecten? Met de antwoorden en tips kunnen (zorg)organisaties, ouderen en kunstdocenten zelf aan de slag.

De projecten

Binnen het (S)Pionieren-project is er onderzoek gedaan naar zes van de zeven kunstprojecten, elk opgezet door één kunstdocent en uitgevoerd op één van de zes betrokken locaties van Vitalis in Eindhoven. Hieronder volgt een korte beschrijving van de kunstprojecten.

Theater Horst - Kronehoef

De kunstdocent die gespecialiseerd is in theater heeft een project opgezet in Vitalis Horst/Kronehoef. De kunstdocent die hier aan het werk is gegaan heeft samen met de deelnemende ouderen het theaterproject vormgegeven, door de levensverhalen van de deelnemers te incorporeren in een toneelstuk. Het toneelstuk is opgevoerd voor de huiskamers van de Horst/Kronehoef.

Fotografie – Wilgenhof/Wilgenstaete:

De fotografie-kunstdocent heeft een project gedaan in Vitalis Wilgenhof/Wilgenstaete. Binnen dit project stond vooral de wens van de deelnemers centraal, zoals geportretteerd worden zoals zij wilden, het bespreken van foto's van vroeger en aan de slag met Photoshop.

Beeldend - Peppelrode:

Een docent in de beeldende kunst is aan de slag gegaan bij Vitalis Peppelrode. De kunstdocent heeft een mobiel atelier gemaakt onder de naam "Het Rariteitenkabinet", waaruit opdrachten en spellen voor de ouderen gehaald kunnen worden en wat tegelijkertijd een expositieplek is. Na afloop van het kunstproject is het mobiele atelier overgedragen aan Peppelrode, zodat ouderen, hun familie en (zorg)medewerkers er zelf mee aan de slag kunnen.

Beeldend – Brunswijk:

Een docent in de beeldende kunst is aan de slag gegaan bij Vitalis Peppelrode. De kunstdocent heeft een mobiel atelier gemaakt onder de naam "Het Rariteitenkabinet", waaruit opdrachten en spellen voor de ouderen gehaald kunnen worden en wat tegelijkertijd een expositieplek is. Na afloop van het kunstproject is het mobiele atelier overgedragen aan Peppelrode, zodat ouderen, hun familie en (zorg)medewerkers er zelf mee aan de slag kunnen.

Muziek – Berckelhof:

De muziekdocent heeft een project gestart op Vitalis Berckelhof. De kunstdocent is iedere week in de gemeenschappelijke ruimte met de ouderen gaan (oefenen met) zingen. Ook heeft de kunstdocent samen met de deelnemers het Senikoorke opgericht, met een eigen lied.

Dans – Engelsbergen:

Het project van de kunstdocent gespecialiseerd in dans vond plaats in Engelsbergen. De kunstdocent heeft hier iedere week dansbijeenkomsten gehouden, waarbij alle ouderen naar hun eigen mogelijkheden konden meedoen. De focus lag hierbij op het samenzijn, met elkaar dansen en genieten van het bewegen.

2 Welke vaardigheden hebben kunstdocenten nodig om kunstprojecten met ouderen succesvol uit te voeren?

2.1 Flexibiliteit en aanpassingsvermogen

Pas je aan de mogelijkheden van ouderen aan

Veel ouderen hebben fysieke en/of cognitieve beperkingen, die het invullen van de projecten uitdagend kunnen maken. Te denken valt aan deelnemers die door een aandoening hun armen en benen minder goed of niet kunnen gebruiken of deelnemers die moeite hebben met de cognitieve kant als gevolg van dementie. Ook hebben sommige ouderen een communicatieve beperking, zoals moeite met praten of een slecht gehoor, waardoor zij niet kunnen zingen of meedoen bij muziekbeoefening. Mede door deze beperkingen hebben ouderen een laag tempo en dit vereist geduld van de kunstdocent. Kunstdocenten moeten er rekening mee houden dat als ouderen meer ondersteuning bij de kunstbeoefening nodig hebben dat ook meer tijd kost.

Kies een duidelijke insteek

Veel ouderen hebben fysieke en/of cognitieve beperkingen, die het invullen van de projecten uitdagend kunnen maken. Te denken valt aan deelnemers die door een aandoening hun armen en benen minder goed of niet kunnen gebruiken of deelnemers die moeite hebben met de cognitieve kant als gevolg van dementie. Ook hebben sommige ouderen een communicatieve beperking, zoals moeite met praten of een slecht gehoor, waardoor zij niet kunnen zingen of meedoen bij muziekbeoefening. Mede door deze beperkingen hebben ouderen een laag tempo en dit vereist geduld van de kunstdocent. Kunstdocenten moeten er rekening mee houden dat als ouderen meer ondersteuning bij de kunstbeoefening nodig hebben dat ook meer tijd kost.

“Het lukt wel om de ouderen actief te betrekken, maar soms is het niveauverschil groot. Zoals de eerste bijeenkomst, toen de mensen die dementie hebben en de vrouw die wegliep erg veel moeite hadden met het spel, terwijl de rest van de groep het wel makkelijk aankon.”

Kunstdocent (S)Pionieren-project

Sluit aan bij de leefwereld van de deelnemers

Het is voor sommige ouderen lastig nieuwe dingen uit te proberen of hen daartoe te stimuleren. Als deelnemers iets niet kunnen of willen doen, zoals het onthouden van tekst, of iets niet prettig vinden, zoals het zingen van een bepaald lied, dan is het beter om het project en de bijeenkomsten daarop aan te passen. Tegelijkertijd werkt het ook om soms gewoon te beginnen. Wanneer de ouderen eenmaal van start gaan met een opdracht zullen zij na aanmoediging en de belofte van ondersteuning vanzelf betrokken raken.

De wensen en behoeften van de deelnemers kunnen binnen een groep sterk variëren. Afhankelijk van wat ouderen nog kunnen en wat hen interesseert willen ze verschillende dingen uit een kunstproject halen. Sommige deelnemers willen echt nieuwe vaardigheden leren, anderen vinden vooral het sociale aspect belangrijk, zoals samen zingen of bewegen en een praatje maken naderhand. Een kunstdocent moet deze verschillende behoeften van ouderen binnen een project kunnen faciliteren.

“Iemand die aangeeft dat die heel graag zelf wil fotograferen, die duw ik een camera in z’n handen. En iemand die het heel leuk vindt om te poseren, die mag poseren. Dus het heeft niet zozeer met fotografie te maken maar meer met kijken naar de dingen die mensen graag willen doen, daar halen ze heel veel geluk uit.”

Kunstdocent (S)Pionieren-project

Een andere manier om aan te sluiten bij de leefwereld van de deelnemers is door te zorgen voor herkenbaarheid, zoals ook blijkt uit de handreiking over de werving van ouderen [1]. Ouderen zingen en dansen meer mee als ze liedjes herkennen. Dit geldt ook voor beeldende kunst, herkenbare afbeeldingen schilderen en fotograferen wordt over het algemeen meer gewaardeerd dan abstracte uitdagingen. Praten over ‘vroeger’ werkt goed. Het maakt de ouderen ook blij als kunstdocenten die herkenbare aspecten alleen ter ondersteuning van de bijeenkomst gebruiken, denk aan achtergrondmuziek.

Ga flexibel om met verandering

Iedere week is anders, dus kunstdocenten moeten om kunnen gaan met verandering en flexibel zijn in hun plannen. De groepsgrootte kan per week verschillen (afhakkers, ziekte/overlijden, andere activiteiten te doen), niet alle ouderen zijn op tijd (gebracht) en niet iedere activiteit past bij de interesses en het energieniveau van de ouderen op die dag. Wat de ouderen en de situatie bieden tijdens de bijeenkomst is belangrijker dan wat een kunstdocent vooraf heeft uitgedacht. Door dit soort veranderingen is het niet handig om te werken met vaststaande plannen. Beter kunnen plannen gaandeweg gevormd worden op basis van de deelnemers en de mogelijkheden van die week.

“Dat heb ik ook geleerd, dat ik niet kan voorspellen waar dit heengaat. Ik kan ook niet voor mezelf zeggen ‘ik wil hierheen’ want het lukt me toch niet. Ik heb weleens geprobeerd projecten te doen ‘ja, we gaan dit beter doen’ en dan krijg je te horen ‘daar hebben we helemaal geen zin in’. Voor mij is het makkelijker om te reageren op het moment.”

Kunstdocent (S)Pionieren-project

Bied tegelijkertijd zekerheid en structuur

Om het kunstproject niet te laten verworden tot een verzameling willekeurige en vrijblijvende bijeenkomsten, is het belangrijk om toch een structuur te behouden. Dit betekent dat er ruimte moet zijn om verandering in het lesplan te incorporeren, maar dat het kunstproject nog steeds richting heeft. Zo helpt het als je als kunstdocent wel een idee hebt welke muziekstukken of schilderstijlen je wilt behandelen. Maar in welke week, in welke volgorde en hoe die behandeld worden kan afhangen van de situatie en de ouderen. Wees ook duidelijk wat de positie van een kunstdocent inhoudt. In het werken met ouderen heb je als kunstdocent veel te maken met het zorgpersoneel en de zorg die ouderen nodig hebben. Hoe flexibel de bijeenkomsten ook opgezet

worden, het is belangrijk dat de kunstdocent niet de taken van het zorgpersoneel overneemt en daarmee de rol van kunstdocent bewaakt.

Doe het samen via co-creatie

Bij co-creatie hebben, naast de kunstdocent, de deelnemers vanaf het begin tot het eind zeggenschap over de vorm en inhoud van het kunstproject. Samen met de ouderen de inhoud vormgeven zorgt voor gedeeld eigenaarschap van het project, extra uitdaging bij ouderen en meer plezier voor ouderen. Ook kan het voor begrip van elkaars situatie zorgen als de vorm en inhoud uit het dagelijks leven van de ouderen voortkomt, bijvoorbeeld als het gaat over verhalen en jeugdfoto's van ouderen. Co-creatie is alleen niet altijd op alle gebieden mogelijk. Maak een inschatting van de mogelijkheden binnen de groep. De kunstdocent kan de deelnemers bijvoorbeeld als medeorganisatoren betrekken (bijvoorbeeld bij het bedenken van de projectnaam of het ontwerpen van flyers), of ze per les laten kiezen met welke kleuren of materialen zij willen werken.

“De bewoners vinden het erg leuk eigen voorwerpen en foto's te kunnen gebruiken en hun eigen verhaal te kunnen vertellen. Toch blijft het een beetje schipperen tussen meebewegen en uitleggen waarom sommige dingen beter op toneel werken dan de originele herinnering.”

Kunstdocent (S)Pionieren-project

Tips voor kunstdocenten

- Wees je er bewust van dat ouderen meer tijd nodig hebben om taken te volbrengen. Zorg voor een lager tempo in de bijeenkomsten en stel je eigen verwachtingen van wat er bereikt kan worden per bijeenkomst bij.
- Houd rekening met cognitieve en fysieke diversiteit binnen de groep. Kies een strategie om hiermee om te gaan, bijvoorbeeld het niveau verlagen of extra ondersteuning bieden.
- Doe veel ervaring op met de doelgroep. Leer je deelnemers kennen en achterhaal wat hun behoeften zijn, zodat je je project daarop kan aanpassen.
- Zorg voor herkenbare elementen, zoals liedjes, smaken of afbeeldingen 'van vroeger'.
- Wees flexibel en bereid je voor op veranderingen binnen de groep. Maak bijvoorbeeld een back-up plan voor een bijeenkomst met minder deelnemers of slecht nieuws.
- Probeer niet alleen te denken en reageren vanuit je rol als docent, maar ook als kunstenaar en als mens. Zo kun je de ouderen en de situatie beter aanvoelen en komen de bijeenkomsten organisch en in samenwerking met de ouderen tot stand.
- Maak vooraf een inschatting of co-creatie mogelijk is met de groep deelnemers. Ouderen moeten daarvoor goed kunnen communiceren, geïnteresseerd zijn en pro-actief deelnemen. Als dat niet het geval is, dan is co-creatie geen goed idee.

2.2 Communicatieve en sociale vaardigheden

Investeer in het eerste contact

Niet alle ouderen zijn even zichtbaar in een zorginstelling. Het eerste contact leggen werkt dus niet altijd hetzelfde en vereist, afhankelijk van de oudere, een specifieke aanpak. Contact leggen met zichtbare ouderen is relatief makkelijk. Via een open houding en een vraag kun je al snel een praatje maken. Om het eerste contact te leggen met ouderen die minder zichtbaar zijn, bijvoorbeeld omdat zij voornamelijk op hun eigen kamer verblijven, heb je als kunstdocent een netwerk van (zorg)personeel, vrijwilligers en ouderen nodig. Zij kunnen helpen met het in kaart brengen van de moeilijk bereikbare ouderen (zie ook de publicatie over de werving [1]). Vervolgens is het belangrijk om zelf langs te gaan en persoonlijk contact op te bouwen. Om deze ouderen echt te bereiken is het belangrijk om jezelf kwetsbaar op te kunnen stellen en te zoeken naar de individuele behoeften van de mogelijke deelnemers.

“De begeleiders kennen de mensen, dus die zeggen ‘dat is wel iets voor die en die’. Zij hebben daar goed zicht op, voor wie het teveel zou zijn, wie niet met andere mensen zou kunnen samenwerken, zij hebben daar natuurlijk wel beter overzicht van.”

Kunstdocent (S)Pionieren-project

Bespreek moeilijke onderwerpen

Ouderen kunnen onzeker zijn over de gebreken die gepaard gaan met ouderdom. Hierdoor doen sommige ouderen minder snel mee aan een kunstproject en kunnen zij terughoudend zijn in hun deelname. Het is belangrijk om als kunstdocent deze onzekerheid aan te voelen en te bespreken, om ouderen te kunnen stimuleren. Een ander moeilijk onderwerp is ziekte of overlijden van ouderen. Dit betreft kennissen en vrienden van de deelnemers en de deelnemers zelf. Door de grote impact die dit heeft op de deelnemers en het kunstproject is het essentieel dat de kunstdocent hier goed mee om kan gaan en over deze emoties kan praten met de deelnemers. Bijvoorbeeld door erbij stil te staan en erover te praten maar ook door iets met die emoties te doen in het kunstproject.

Zorg ervoor dat deelnemers blijven komen

Het is belangrijk dat de kunstdocent een aangename sfeer creëert tijdens de bijeenkomsten van het kunstproject. Als de kunstdocent en de ouderen een klik hebben en de ouderen leuk met elkaar omgaan, dan doen ouderen met meer plezier mee aan de bijeenkomsten. Dit kan de kunstdocent bijvoorbeeld faciliteren met een koffie-uurtje of door een praatje te maken. Naast het aanpassen aan de ouderen en ruimte te laten voor inbreng van de ouderen, is het voor sommige deelnemers ook belangrijk om te worden uitgedaagd. Voor anderen is dit niet nodig. Daarom is het van belang dit goed aan te voelen en uit te vragen bij de ouderen. Sommige ouderen vragen meer aandacht omdat zij bijvoorbeeld meer zorg nodig hebben of erg aanwezig kunnen zijn. Dit is niet erg, maar het is wel belangrijk om de ouderen die minder opvallen ook genoeg aandacht te geven. Het kan helpen om deze ouderen af en toe uit te lichten of extra aanmoediging te geven.

“Toen [de kunstdocent] zo gewoon begon, voelde ik me gelijk thuis. De groep was ook heel leuk. Vandaar dat ik ook geen enkele sessie heb gemist.”

Deelnemer (S)Pionieren-project

Houd overzicht bij een grote groep en onoverzichtelijke ruimte

Met een kleine groep is het makkelijk om overzicht te bewaren en iedereen betrokken te houden. Bij een grote groep is het lastiger om iedereen te betrekken. Zo kunnen er binnen de grote groep kleine clubjes ontstaan van ouderen die elkaar al kennen, waardoor anderen buitengesloten kunnen worden. Dit heeft ook te maken met de ruimte waarin de bijeenkomst plaatsvindt. Met een grote groep ben je al snel aangewezen op een minder overzichtelijke ruimte, waarin betrokken ouderen vooraan zitten en minder betrokken ouderen achteraf. De kunstdocent moet met een grote groep in contact blijven met alle ouderen. Tot slot kunnen ook ouderen een slechte dag hebben en gewoon geen zin hebben om mee te doen. Het is belangrijk om hier aandacht aan te besteden, maar als een deelnemer vervolgens nog niet meedoet, kan het beter zijn de aandacht te verleggen naar de deelnemers die wel geïnteresseerd zijn.

Tips voor kunstdocenten

- Investeer in een goede band met (zorg)medewerkers en vrijwilligers. Zij kunnen helpen in het contact opbouwen met de (potentiële) deelnemers.
- Reserveer genoeg tijd om contact te leggen en een band te krijgen met de moeilijk bereikbare ouders, zodat zij ook overtuigd kunnen worden om mee te doen aan het kunstproject.
- Wees voorbereid op het moeten bespreken van moeilijke onderwerpen, zoals ziekte of het overlijden van kennissen en vrienden van deelnemers of deelnemers zelf.
- Creëer een gezellige sfeer waardoor deelnemers zin hebben om weer terug te komen. Maak bijvoorbeeld ruimte voor een praatje en een kopje koffie.
- Let erop dat iedereen gezien wordt bij grote bijeenkomsten. Bied extra ondersteuning aan de ouders die dit nodig hebben, maar houd daarbij oog voor de andere deelnemers.

3 Welke middelen hebben kunstdocenten nodig om kunstprojecten met ouders succesvol uit te voeren?

3.1 Begeleiding en duidelijkheid voor en aan het begin van het project

Duidelijke richting van het project

Door de vele afwegingen die kunstdocenten moeten maken in de aanloop naar de bijeenkomsten, maar ook door een gebrek aan ervaring met de vorm en de doelgroep van het kunstproject, kunnen kunstdocenten onzeker worden. Bij aanvang ontstaan er veel vragen over de richting die de kunstdocenten op willen, waarbij er ook meteen veel keuzes moeten worden gemaakt. Dit kan, met name voor minder ervaren kunstdocenten, een flinke uitdaging zijn. Wanneer er geen handvatten worden geboden, blijven er vragen rijzen over de aanpak van de bijeenkomsten en lopen docenten uiteindelijk vast. Wanneer er vervolgens pas na een aantal bijeenkomsten duidelijk wordt wat de docenten willen en kunnen doen, is er al kostbare tijd verloren. Ook kunnen de kwaliteit van de bijeenkomsten en het deelnameplezier van ouders hieronder lijden. Het is daarom heel belangrijk dat de kunstdocenten heldere kaders hebben voor aanvang van de eerste bijeenkomst. Dit kan bijvoorbeeld door extra tijd in te plannen tussen de Artist in Residence-periode en de eerste bijeenkomst, zodat de kunstdocenten voor zichzelf duidelijk krijgen welke kant zij op willen met de bijeenkomsten.

“Voor mij was de opdracht nog heel open, dus ik ben er ook heel open in gegaan. Dus als je initieel iets meer een opdracht had, dan kan ik me voorstellen dat het iets meer stuurt.”

Kunstdocent (S)Pionieren-project

Goede begeleiding tijdens de opzet van het project is noodzakelijk

Omdat de kunstdocenten veel afwegingen over hun project moeten maken en onzekerheid daarover tot negatieve gevolgen kan leiden, is het noodzakelijk dat de kunstdocenten goede begeleiding krijgen. Dit moet voorafgaand aan het kunstproject en tijdens het begin gebeuren. Het is belangrijk om er samen voor te zorgen dat de kunstdocenten op de juiste momenten de juiste tools aangereikt krijgen zodat zij zelfstandig en zelfverzekerd verder kunnen werken. Een voorbeeld is de gesprekstool met kaartjes van Morgenmakers [24], die tijdens het (S)Pionieren-project in samenwerking met de betrokken organisaties en kunstdocenten ontwikkeld is. Aan de hand van die kaartjes kan de kunstdocent afwegingen maken over de mogelijkheden van de kunstdiscipline, het doel van het project, de tijdlijn, welke ondersteuning er nodig is en welke acties de kunstdocent moet ondernemen. Dit helpt om op een gestructureerde manier ideeën uit te werken en daarmee een goed kunstproject op te zetten.

Behoefte aan coaching

In de oriëntatiefase, voorafgaand aan het kunstproject, kunnen de kunstdocenten de hulp van kunstdocenten met ervaring in het werken met ouders goed gebruiken. Dit geldt met name voor kunstdocenten die zelf nog niet veel ervaring hebben in het werken met ouders. Deze coaches kunnen als sparringpartner van de kunstdocenten dienen, waarbij de kunstdocenten tijdens de oriëntatiefase hun ideeën voor het kunstproject kunnen toetsen. Ook kunnen de kunstdocenten de hulp van de coaches invoeren wanneer zij vastlopen op bepaalde afwegingen over de richting en invulling van het kunstproject.

Belangrijke vragen in de voorbereiding

Wat is je doelgroep?

Wie je wilt bereiken is belangrijk voor de werving, maar ook voor de opzet van het kunstproject. Wil je bijvoorbeeld zoveel mogelijk mensen bereiken, of juist een specifieke groep? Uit de ervaringen van de kunstdocenten blijkt dat de groep deelnemers een grote factor is in wat er bereikt kan worden binnen een kunstproject. Het is van essentieel belang om voorafgaand aan het kunstproject keuzes te maken over welke ouderen (bijvoorbeeld met of zonder fysieke of cognitieve beperking) en hoeveel ouderen mee kunnen doen.

Wat is het doel van het project?

Er zijn vele projectdoelen mogelijk, zoals het verbeteren van het welzijn van ouderen, hen vaardigheden leren, de mogelijkheid creëren om sociale contacten op te doen, dagritme bieden, of een combinatie van verschillende doelen. Het is belangrijk om na te denken wat een haalbaar doel is, bij welke doelgroep dat doel aansluit en wat er nodig is om dat doel te bereiken. Voorafgaand aan het project nadenken over het doel biedt afbakening en sturing.

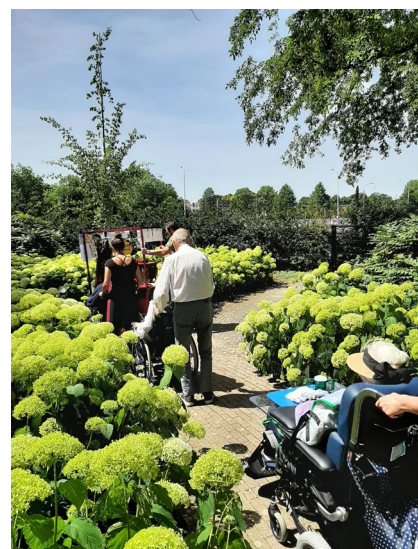
Wat is het plan op de lange termijn?

Afwegingen over de lange termijn maken uit voor de vormgeving van het project. Het is belangrijk om te bedenken of het een eenmalig project is, of het wordt herhaald binnen dezelfde organisatie, of dat het uitgezet wordt bij andere organisaties. Neem daarin mee of de kunstdocent het project zelf uitwerkt en doorgeeft, bijvoorbeeld aan de activiteitenbegeleiding, of dat het een project blijft dat door (andere) kunstdocenten moet worden begeleid.

3.2 Ondersteuning naar behoefte tijdens het project

(Zorg)personeel en vrijwilligers

De hulp van het (zorg)personeel bij het uitvoeren van een kunstproject is essentieel. Het gaat om een grote verscheidenheid aan ondersteuning: halen en brengen van ouderen, zorgen dat ouderen op tijd bij de bijeenkomst zijn (zijn de ouderen uit bed? hebben ze gegeten?), helpen van ouderen met fysieke of cognitieve beperkingen tijdens de kunstbeoefening en het beantwoorden van de zorgbehoefte van de ouderen tijdens de bijeenkomst. Bij een tekort aan (zorg)personeel of een gebrek aan samenwerking met het (zorg)personeel krijgt de kunstdocent niet de benodigde ondersteuning om de bijeenkomsten succesvol uit te voeren. Vrijwilligers zijn ook belangrijk in het halen en brengen van ouderen, het helpen van ouderen tijdens de bijeenkomsten en het wegwijs maken van de kunstdocent in het verzorgingstehuis.

Organisaties moeten vinger aan de pols houden en nadenken over alternatieven

Kunstdocenten die werken met ouderen kunnen te maken krijgen met ziekte- en overlijdensgevallen in de groep. Vooral het overlijden van een deelnemer kan een flinke impact hebben op de deelnemers en kunstdocent. Daarom is het belangrijk om vanuit de betrokken organisaties de kunstdocent op tijd te informeren als er iets aan de hand is met een deelnemer. Daarnaast kunnen de betrokken organisaties nazorg voor de kunstdocent bieden of een toegankelijk (twee)wekelijks inloopspreekuur organiseren, zodat zulke voorvallen en de bijbehorende emoties besproken kunnen worden. Ook komt het voor dat kunstdocenten zelf uitvallen om wat voor reden dan ook. Het is daarom belangrijk om duidelijkheid te hebben over alternatieven als een kunstdocent uitvalt, bijvoorbeeld een tijdelijke invaller of het verplaatsen van de bijeenkomst naar een ander moment.

Contact met collega's

Kunstdocenten kunnen tijdens hun kunstproject baat hebben bij contact met andere kunstdocenten. Naast dat het leuk is om op de hoogte te zijn van het werk van andere kunstdocenten, is dit contact handig voor de bewustwording van mogelijke struikelblokken en alternatieve werkwijzen, en in het algemeen om van elkaar te kunnen leren. Dit werkt vooral goed als kunstdocenten in hetzelfde vakgebied contact met elkaar hebben, aangezien struikelblokken en werkwijzen vaak gebonden zijn aan een specifieke kunstdiscipline. De betrokken organisaties zouden dit kunnen faciliteren door intervisiebijeenkomsten te organiseren en door te helpen kunstdocenten (in dezelfde kunstdiscipline) met elkaar in contact te brengen.

“Kijk, ik ben de enige van muziek. Stel dat er nog iemand van muziek zou zijn, dan zou ik het wel fijn vinden om daar dingen van terug te horen. Ik ga echt op een andere manier met mijn vak om dan de andere vakgebieden, dus ik zou wel graag een keer met een andere muziekdocent willen sparren, maar die is er niet, maar dat zou ik wel zinvol vinden.”

Kunstdocent (S)Pionieren-project

3.3 Randvoorwaarden voor een succesvolle samenwerking

Ruime opzet van projecten

Om een kunstproject te laten slagen hebben kunstdocenten veel tijd en vrijheid nodig. Dit gaat over tijd die het contact leggen met de ouderen kost en de tijd die nodig is voor de bijeenkomsten, maar ook de tijd die gaat zitten in het uitdenken van ideeën en de energie die het kost buiten de bijeenkomsten om. Tijdens het kunstproject moet de kunstdocent de vrijheid krijgen om mee te bewegen met wat zich aandient. De doelgroep heeft het af en toe nodig dat de kunstdocent niet alleen maar een kunstproject met ze afwerkt, maar dat de kunstdocent ook echt met ze gaat zitten en de tijd neemt om hen aandacht te geven en naar ze te luisteren. Bijna alle kunstdocenten gaven aan dat het (S)Pionieren-project meer tijd kostte dan in eerste instantie beraamd was. Daarom is het belangrijk dat de beraming en de verwachtingen van de betrokken organisaties in lijn liggen met de werkelijke tijd en vrijheid die kunstdocenten nodig hebben om hun werk goed uit te voeren.

“Ik merkte op een gegeven moment dat ik het fijn vond om overal mee te kijken. Dat onderzoeken kost meer intervisie en tijd. Ik ga waarschijnlijk al over mijn uren heen, dus het aantal uren is ook eigenlijk te weinig om dat verder uit te kunnen werken.”

Kunstdocent (S)Pionieren-project

Tijd en vrijheid kunnen nemen

Sommige kunstdocenten kunnen makkelijker de benodigde tijd en vrijheid nemen om een kunstproject succesvol uit te voeren. Dit kan te maken hebben met het dienstverband dat een kunstdocent heeft of de manier waarop een kunstdocent gewend is te werken. De problemen met tijd en ruimte die hierboven beschreven staan kwamen meer voor bij kunstdocenten die gebonden waren aan een urenlimiet en op vaststaande momenten ergens anders nog les moesten geven. Een kunstdocent die zijn of haar week zelf kan inrichten en gewend is aan een vrije en flexibele manier van werken sluit goed aan op wat er nodig is in het verzorgen van kunstprojecten voor ouderen.

Context van de opdrachtgevende organisaties

Kunstdocenten kunnen alleen hun werk goed doen als de werkomstandigheden die geboden worden door de betrokken en/of opdrachtgevende organisaties dat toelaten. Zij moeten zich gesteund weten en gewaardeerd voelen en de communicatie met de betrokken organisaties moet goed verlopen. Wanneer de kunstdocenten om hulp vragen moeten zij die ook krijgen. Het werk kan beter uitgevoerd worden wanneer de omgangsvormen en communicatiekanalen en -momenten voor alle partijen duidelijk zijn. Als er onrust heerst binnen de betrokken organisaties kan dit een negatieve invloed op het werk van kunstdocenten hebben of zelfs ervoor zorgen dat zij uitvallen.

Tips voor opdrachtgevers

- Geef duidelijke kaders mee aan de kunstdocenten en verschaft structurele informatie over het (verloop van het) kunstproject, bijvoorbeeld via een introductiebijeenkomst maar ook gedurende de uitvoer van het project.
- Regel begeleiding van kunstdocenten met ervaring in het werken met ouderen, zodat zij de kunstdocenten kunnen helpen met de afwegingen die zij moeten maken voor of aan het begin van het kunstproject of als zij vastlopen tijdens de uitvoer van het kunstproject.
- Informeer de kunstdocenten als er iets aan de hand is met een deelnemer, regel nazorg voor de kunstdocenten als dat nodig is en denk alvast na over oplossingen als een kunstdocent uitvalt.
- Faciliteer het contact tussen kunstdocenten (in dezelfde kunstdiscipline), bijvoorbeeld door het organiseren van intervisiebijeenkomsten.
- Zorg ervoor dat de beraming van tijd en de verwachtingen van de kunstdocenten in lijn liggen met hun mogelijkheden en behoeften.
- Maak voor de kunstdocenten en andere betrokken actoren duidelijk wat de omgangsvormen en communicatiekanalen en -momenten zijn.

4 Wat is de beleving van deelnemers van de (S)Pionieren-projecten?

In dit onderzoek is er niet alleen gekeken naar de vaardigheden en middelen die kunstdocenten nodig hebben om kunstprojecten met ouderen succesvol uit te voeren, maar ook naar de waarde van de kunstprojecten en kunstbeoefening voor ouderen zelf. Om dit te onderzoeken is het concept Positieve gezondheid gebruikt (zie kader Positieve gezondheid). In dit hoofdstuk wordt beschreven wat de beleving van de ouderen die deelnamen aan de kunstprojecten was en wat voor positieve bijdrage kunstbeoefening kan hebben voor hun welzijn.

Positieve gezondheid

Het concept Positieve gezondheid [25] is gebruikt als uitgangspunt voor het meten van de beleving van de deelnemers. Het concept is ontwikkeld vanuit het idee dat de gezondheidsdefinitie van de World Health Organization (WHO) te statisch en idealistisch is. De WHO-definitie gaat uit van gezondheid als een compleet welbevinden, wat volgens Huber en collega's bijna onmogelijk is [26].

In samenwerking met internationale gezondheidsdeskundigen bedacht Huber een alternatieve conceptualisering waarin ook in geval van ziekte de mogelijkheid tot gezondheid bestaat: "Gezondheid als het vermogen om je aan te passen en je eigen regie te voeren, in het licht van de sociale, fysieke en emotionele uitdagingen van het leven" [27]. De nadruk ligt op de veerkracht en eigen regie van mensen in het omgaan met uitdagingen. Dit is relevant voor dit onderzoek omdat de focus niet ligt op het voorkomen van de onvermijdelijke afname van fysieke gezondheid en cognitieve capaciteiten bij ouderen, maar op de manieren waarop ouderen dit ervaren en ermee om kunnen gaan.

Positieve gezondheid bestaat uit zes dimensies: lichaamsfuncties, mentaal welbevinden, zingeving, kwaliteit van leven, meedoen, en dagelijks functioneren. Deze zes dimensies zijn opgebouwd uit een aantal indicatoren. Op basis van de indicatoren hebben we voor dit project de dimensies zingeving, kwaliteit van leven en meedoen geselecteerd. Deze indicatoren zijn als instrument gebruikt tijdens de gesprekken met de deelnemers en de observaties tijdens de bijeenkomsten. Een uitgebreidere beschrijving van het gebruik van Positieve gezondheid in dit onderzoek is te lezen in de methodische toelichting in de bijlage.

4.1 Meedoen

Het is van essentieel belang voor de gezondheid van mensen dat zij blijven meedoen in de maatschappij, met name als het aankomt op sociale verbondenheid. Mensen kunnen op vele manieren sociaal verbonden zijn, bijvoorbeeld via hun vriendengroep, vereniging of religieuze gemeenschap [28]. Wanneer mensen ouder worden en naar een zorginstelling verhuizen kan die sociale verbondenheid verminderen [29]. Kunstbeoefening kan dit verlies tegengaan, door het positieve effect

dat het kan hebben op verschillende vormen van sociale verbondenheid, zoals samen leuke dingen doen, sociale contacten opdoen, het gevoel hebben ergens bij te horen en steun ontvangen van anderen.

Samen leuke dingen ondernemen

De meest zichtbare uitkomst van de meeste kunstprojecten was dat de ouderen samen iets leuks beleven en ervan genieten om samen kunst te beoefenen. Zo werd er bijvoorbeeld bij het muziekproject zowaar gehost (weliswaar zittend) tijdens het zingen van carnavalsklassiekers. In welke mate er echt samen leuke dingen worden gedaan hangt wel af van het doel van de kunstdocent. Voor sommige kunstdocenten was het doel niet per se het ontwikkelen van vaardigheden bij de deelnemers. Zij richtten hun bijeenkomsten vooral in op het samenkomen van de ouderen, door ruimte te creëren voor een sociaal moment tijdens de kunstbeoefening, waardoor het kunstproject meer samen werd beleefd. Ook de activiteit die iedere kunstdocent voor een bijeenkomst bedenkt maakt uit voor hoeveel er samen kan worden gedaan. Zo werd er in het koor iedere week echt samen gezongen terwijl bij beeldende kunst deelnemers soms ook meer met hun eigen kunstwerk bezig waren.

Nieuwe sociale contacten opdoen en versterking van bestaande relaties

Door de bijeenkomsten van de kunstprojecten raakten de deelnemers wekelijks met elkaar in contact en konden zij elkaar beter leren kennen. Hierdoor zijn de kunstprojecten voor ouderen een manier om nieuwe sociale contacten op te doen. Bij een aantal kunstprojecten zijn er dan ook echte vriendschappen ontstaan tussen de deelnemers, die in sommige gevallen ook buiten de bijeenkomsten werden onderhouden. Ook waren er nieuwe bewoners die via een kunstproject hun eerste contacten konden opdoen. Toch kwam het meer voor dat de kunstprojecten vooral zorgden voor een versterking van het contact tussen de deelnemers die elkaar al kenden, omdat ze al vrienden waren of omdat ze van dezelfde afdeling kwamen.

“Iedereen ging heel amicaal om met elkaar in de groep. Nee, het was echt vanaf het begin, daarom ben ik ook iedere keer gegaan.”

Deelnemer (S)Pionieren-project

Het gevoel dat je ergens bij hoort

Een ander effect dat het meedoen aan een kunstproject kan hebben is dat ouderen het gevoel hebben dat ze ergens bij horen. Dit gebeurt op twee manieren. Door ruimte te maken voor de inbreng van deelnemers over de invulling van de kunstprojecten voelen zij zich serieus genomen. Zij doen echt mee en zijn onderdeel van het kunstproject. Hierbij is het essentieel dat als de deelnemers iets willen inbrengen, de kunstdocent hier ook opvolging aan geeft. Daarnaast treffen de deelnemers elkaar iedere week en wanneer zij zich veilig voelen bij elkaar en zichzelf kunnen zijn tijdens de bijeenkomsten, kan er een groepsgevoel ontstaan. Dit gevoel kan versterkt worden als er een gezamenlijk doel is aan het kunstproject, zoals een eindvoorstelling of als er wordt gewerkt aan een gedeeld kunstwerk zoals een lied. Daarbij moet opgemerkt worden dat in kleine groepen het groepsgevoel bij de deelnemers sneller ontstaat.

Via kunstprojecten krijgen ouderen steun

Een kunstproject biedt gelegenheid voor extra aandacht voor ouderen. Door het werk van de kunstdocenten voelden de ouderen zich gezien. Zij genoten van de persoonlijke aandacht. Als er wat aan de hand was met een deelnemer, bijvoorbeeld als diegene ziek was geweest of een overlijdensgeval had meegemaakt, konden de kunstdocenten en andere deelnemers steun bieden.

Daarnaast is kunst een middel om betekenisvolle gesprekken met de deelnemers te voeren. De kunstdocenten gebruikten hun opdrachten om met ouderen in gesprek te gaan over hun gevoelens en ideeën over hoe het vroeger was en over de toekomst, maar bijvoorbeeld ook over ouder worden en wat zij daar zelf van vinden.

4.2 Zingeving

Zingeving kan ervaren worden wanneer je een duidelijk doel hebt in het leven, je eigen kwaliteiten blijft ontwikkelen en het idee hebt van waarde te zijn voor het leven van anderen [30]. Het ervaren van zingeving kan bijdragen aan iemands levenskracht en weerbaarheid [31]. Studies tonen aan dat ouderen die het leven zinvol vinden een betere gezondheid hebben [32,33]. Een aantal aspecten van zingeving, zoals blijven leren, idealen willen bereiken en levenslust, kunnen positief beïnvloed worden door kunstbeoefening.

Blijven leren en toewerken naar een doel zorgt voor zingeving

Door deel te nemen aan een kunstproject worden de meeste ouderen uitgedaagd. Dit kan zijn omdat zij nog niet bekend zijn met de kunstvorm, ze hierdoor meer van hun lichaam vragen of ze buiten hun comfortzone treden tijdens een voorstelling. Ook kan het zijn dat de lessen van een kunstdocent de deelnemers aanzetten tot denken. Hierdoor blijven zij leren en zichzelf ontwikkelen. Het viel op dat de deelnemers tijdens de kunstprojecten beter werden in wat ze al die weken aan het oefenen waren. Zo werden de toneelspelers beter in het uitbeelden van emoties en werden de stemmen van de koordeelnemers krachtiger. De deelnemers merkten dat zelf ook.

Het blijven leren en ontwikkelen is niet voor alle ouderen even makkelijk. Voor sommige deelnemers was het al een hele uitdaging dat ze bij het kunstproject aanwezig waren en was het lastig om ze nog andere kennis en vaardigheden bij te brengen. Sommige kunstdocenten voelden aan dat zij hier niet de juiste groep voor hadden en stelden daarom hun doelen bij.

“Verbinden, denk ik meer, met andere mensen. Deze mensen ga ik geen danspasjes leren. Ik kan me voorstellen dat als je een jongere groep hebt... maar bij deze groep is leren geen prioriteit.”

Kunstdocent (S)Pionieren-project

Bij een aantal van de (S)Pionieren-projecten werd er ook naar een doel toegewerkt, zoals een eindvoorstelling. Hierdoor was er een toekomstperspectief aan de bijeenkomsten verbonden. Zo’n geplande voorstelling zorgt ervoor dat de deelnemers actief bezig zijn met wat er gaat komen. Het uitkijken naar de voorstelling en de spanning die daarbij hoort kan leiden tot meer zingeving. Bij sommige kunstprojecten was dit effect minder zichtbaar, aangezien die minder gericht waren op een ontwikkelingsdoel en geen eindvoorstelling hadden. Ook had dit te maken met de groep ouderen waarmee de kunstdocenten werkten. Het is bijvoorbeeld lastiger doelen stellen met ouderen met dementie.

“Dat wij een opvoering doen is helemaal het neusje van de zalm voor mij. Ik ben benieuwd wat het wordt, ik ben gewoon enthousiast voor de dag dat we het echt gaan doen.”

Deelnemer (S)Pionieren-project

Meer levenslust door kunstbeoefening

Bij de meeste ouderen was het duidelijk te merken dat het meedoen aan een kunstproject kan bijdragen aan hun levenslust. Dit uitte zich op verschillende manieren. De meeste ouderen waren enthousiast tijdens de bijeenkomsten en keken uit naar de volgende bijeenkomst. De actieve deelname en betrokkenheid van veel ouderen, door voorbereid op de les te zijn, geïnteresseerd te luisteren naar de kunstdocent en eigen inbreng te hebben, toonde ook dat ze er zin in hadden. Sommige deelnemers die erg enthousiast waren over het kunstproject gingen soms buiten de bijeenkomsten verder met opdrachten. Ook hoorden we over deelnemers die vroeger met kunst bezig waren en dat weer oppakten door het kunstproject.

4.3 Kwaliteit van leven

Binnen het concept Positieve gezondheid betekent kwaliteit van leven dat mensen de mogelijkheden hebben om te genieten en gelukkig te zijn en dat ze die kunnen benutten. Ouder worden met een verslechterende gezondheid kan ervoor zorgen dat iemands kwaliteit van leven minder wordt. Maar iemand kan ook ouder worden en gebreken ervaren en nog steeds een hoge kwaliteit van leven hebben [34]. Door aan kunstbeoefening te doen kunnen ouderen meer kwaliteit van leven ervaren.

Kunst zorgt dat je geniet en lekker in je vel zit

Het is opvallend hoeveel de ouderen genoten van de kunstbeoefening. Tussen het geconcentreerde werken werd er veel gelachen en gekletst. De blij gezichten spraken boekdelen en ook werd door een aantal ouderen expliciet benoemd dat ze blij waren met hun deelname aan een kunstproject. Hier zijn verschillende redenen voor te noemen die hierboven ook al zijn uitgelicht, zoals samen dingen kunnen ondernemen, nieuwe mensen leren kennen, jezelf blijven ontwikkelen en nieuwe dingen leren. Ook in de belangstelling staan kan hierbij genoemd worden, door de verhalen, voorwerpen en wensen van de deelnemers die in de kunstprojecten een centrale rol speelden. Maar ook door letterlijk in the picture te staan, zoals blijkt uit het volgende citaat.

“Een meneer was Nederlands kampioen motorcross. Hij is bijna blind dus ik heb zijn foto heel groot opgeblazen en geprint. Zo kon hij iets zien van toen. Elke dag ging hij met mensen naar beneden om het daarover te hebben, omdat dat daar hing.”

Kunstdocent (S)Pionieren-project

Het genieten van de kunstprojecten hangt samen met de mate van deelname. De ouderen die deelnamen aan het muziekproject en nog konden zingen genoten logischerwijs meer van het koor. Maar ook de ouderen die niet altijd volledig konden deelnemen genoten van de bijeenkomsten door de persoonlijke aandacht die ze kregen, op een andere manier te participeren (het gebruik van een instrument i.p.v. zingen) of het enthousiasme van andere deelnemers.

Meer weten

Het Nivel levert de kennis om de gezondheidszorg in Nederland beter te maken. Dat doen we met hoogwaardig, betrouwbaar en onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek naar thema's met een groot maatschappelijk belang. 'Kennis voor betere zorg' is onze missie. Alle onderzoeken publiceert het Nivel openbaar. U vindt deze publicatie en alle andere Nivel-publicaties op www.nivel.nl/publicaties.

Titelgegevens van deze publicatie

De gegevens uit deze publicatie mogen met de volgende bronvermelding worden gebruikt: Bottenheft, E., Knapen, J., Boeije, H. Praktijkonderzoek naar succesvolle kunstprojecten met ouderen: ervaringen en voorbeelden uit het project (S)Pionieren. Utrecht: Nivel, 2023.

Literatuur

1. Bottenheft, E., Knapen, J., & Boeije, H. (2023). Ouderen bereiken en betrekken voor succesvolle deelname aan kunstprojecten: een handreiking. Utrecht: Nivel.
2. Fancourt, D., & Finn, S. (2019). What is the evidence on the role of the arts in improving health and well-being? A scoping review. *Nordic Journal of Arts Culture and Health*, 2(1): 77-83.
3. Fraser, K.D., O'Rourke, H.M., Wiens, H., Lai, J., Howell, C., & Brett-MacLean, P. (2015). A Scoping Review of Research on the Arts, Aging, and Quality of Life. *Gerontologist*, 55(4): 719-729.
4. Fancourt, D., & Tymoszuk, U. (2019). Cultural engagement and incident depression in older adults: evidence from the English Longitudinal Study of Ageing. *British Journal of Psychiatry*, 214(4): 225-229.
5. Hallam, S., & Creech, A. (2016). Can active music making promote health and well-being in older citizens? Findings of the music for life project. *London Journal of Primary Care*, 8(2): 21-25.
6. Mahendran, R., Gandhi, M., Moorakonda, R.B., Wong, J., Kanchi, M.M., Fam, J., . . . Kua, E.H. (2018). Art therapy is associated with sustained improvement in cognitive function in the elderly with mild neurocognitive disorder: findings from a pilot randomized controlled trial for art therapy and music reminiscence activity versus usual care. *Trials*. 19(1), 1-10.
7. Lewis, A., Cave, P., Stern, M., Welch, L., Taylor, K., Russell, J., . . . Hopkinson, N.S. (2016). Singing for Lung Health-a systematic review of the literature and consensus statement. *NPJ Primary Care Respiratory Medicine*. 26(16080), 1-8.
8. Groot, B., De Kock, L., Liu, Y., Dedding, C., Schrijver, J., Teunissen, T., . . . Abma, T. (2021). The Value of Active Arts Engagement on Health and Well-Being of Older Adults: A Nation-Wide Participatory Study. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(15), 1-17.
9. Schneider, C.E., Hunter, E.G., & Bardach, S.H. (2018). Potential Cognitive Benefits From Playing Music Among Cognitively Intact Older Adults: A Scoping Review. *Journal of Applied Gerontology*. 38(12), 1763-1783.
10. Degé, F., & Kerkovius, K. (2018). The effects of drumming on working memory in older adults. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1423(1), 242-250.
11. Noice, H., & Noice, T. (2009). An arts intervention for older adults living in subsidized retirement homes. *Neuropsychology, development, and cognition*, 16(1): 56-79.
12. Lazarou, I., Parastatidis, T., Tsolaki, A., Gkioka, M., Karakostas, A., Douka, S., & Tsolaki, M. (2017). International Ballroom Dancing Against Neurodegeneration: A Randomized Controlled Trial in Greek Community-Dwelling Elders With Mild Cognitive impairment. *American Journal of Alzheimer's Disease & Other Dementias*, 32(8), 489-499.
13. Alpert, P.T., Miller, S.K., Wallmann, H., Havey, R., Cross, C., Chevalia, T., . . . Kodandapari, K. (2009). The effect of modified jazz dance on balance, cognition, and mood in older adults. *Journal of the American Association of Nurse Practitioners*, 21(2): 108-115.

14. Noopud, P., Suputtitada, A., Khongprasert, S., & Kanungsukkasem, V. (2019). Effects of Thai traditional dance on balance performance in daily life among older women. *Aging Clinical and Experimental Research*, 31(7): 961-967.
15. Coste, A., Salesse, R.N., Gueugnon, M., Marin, L., & Bardy, B.G. (2018). Standing or swaying to the beat: Discrete auditory rhythms entrain stance and promote postural coordination stability. *Gait & Posture*, 59: 28-34.
16. Gallo, L.H., Rodrigues, E.V., Filho, J.M., Da Silva, J.B., Harris-Love, M.O., & Gomes, A.R.S. (2019). Effects of virtual dance exercise on skeletal muscle architecture and function of community dwelling older women. *Journal of Musculoskeletal and Neuronal Interactions*, 19(1): 50-61.
17. LKCA (2016). Programma Lang Leve Kunst 2013-2016. <https://www.lkca.nl/publicatie/ouderen-en-cultuur-2013-2016/>
18. Binnenlands Bestuur (2021). Age Friendly Cultural Cities (2016-2021). <https://www.binnenlandsbestuur.nl/ruimte-en-milieu/bng-bank/ouderen-en-cultuurparticipatie-op-de-kaart>
19. Kunst in de zorg (2021). Financiering, vertrouwen en vakmanschap: Een kritische reflectie op het verduurzamen van participatieve kunstprojecten voor ouderen. Leiden: Kunst in de zorg.
20. Van Ditzhuijzen, J., Van Grinsven, S., & De Groot, N. (2018). Wat werkt bij culturele interventies voor ouderen. Hoe kunst kan bijdragen aan positieve gezondheid. Utrecht: Movisie.
21. Van de Maat, J. W. (2017). Het Danspaleis tegen het licht: Evaluatieonderzoek aan de hand van de Theory of Change. Utrecht: Movisie.
22. De Groot, N., & Van Grinsven, S. (2021). Procesevaluatie De Vlinder: Een multidisciplinaire theaterdansvoorstelling voor en door ouderen. Utrecht: Movisie.
23. Hortulanus, R., Jonkers, M., & Stuyvers, D. (2012). Kunstbeoefening met ambitie: Naar een lokaal stimulerings- en faciliteringsprogramma voor kunstbeoefening door ouderen. Utrecht: LESI.
24. Morgenmakers (2022). Projectpraat. <https://morgenmakers.nl/Projecten/projectpraat/>
25. Huber, M. (2014). Towards a new, dynamic concept of health. Its operationalisation and use in public health and healthcare, and in evaluating health effects of food [Proefschrift]. Maastricht University.
26. Huber, M., Knottnerus, J.A., Green, L., Horst, H.V.D., Jadad, A.R., Kromhout, D., . . . Smid, H. (2011). How should we define health? *BMJ*, 343(4163), 235-237.
27. Huber, M. (2015). Een nieuwe concept voor gezondheid & de uitwerking naar Positieve gezondheid [Presentatieslides]. DocPlayer. <https://docplayer.nl/20805431-Een-nieuw-concept-voor-gezondheid-de-uitwerking-naar-positieve-gezondheid.html>
28. Huber, M. (2020). Machteld Huber en de dimensie Meedoen. IPH. <https://www.iph.nl/kennisbank/machteld-huber-en-de-dimensie-meedoen/>
29. Hawthorne, G. (2006). Measuring social isolation in older adults: development and initial validation of the friendship scale. *Social Indicators Research*, 77: 521-548.

30. Damon, W., Menon, J., & Cotton Bronk, K. (2003). The Development of Purpose During Adolescence. *Applied Developmental Science*, 7(3): 119-128.
31. Huber, M. (2019). Machteld Huber en de dimensie Zingeving. IPH.
<https://www.iph.nl/kennisbank/machteld-huber-en-de-dimensie-zingeving/>
32. Kim, E.S., Shiba, K., Boehm, J.K., & Kubzansky, L.D. (2020). Sense of purpose in life and five health behaviors in older adults. *Preventive Medicine*, 139: 1-6.
33. Steptoe, A., & Fancourt, D. (2019). Leading a meaningful life at older ages and its relationship with social engagement, prosperity, health, biology, and time use. *PNAS*, 116(4): 1207-1212.
34. Huber, M. (2020). Machteld Huber en de dimensie Kwaliteit van leven. IPH.
<https://www.iph.nl/kennisbank/machteld-huber-en-de-dimensie-kwaliteit-van-leven/>
35. Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101.
36. VERBI Software (2021). MAXQDA 2022 [computer software]. Berlijn: VERBI Software. Beschikbaar op maxqda.com
37. Boeijs, H., & Bleijenbergh, I. (2021). Analyseren in kwalitatief onderzoek: Denken en doen (3de editie). Amsterdam: Boom Uitgevers.

Verwijzingen afbeeldingen

Het beeldmateriaal uit het (S)Pionieren-project is met toestemming van alle betrokkenen gebruikt.

- Pagina 4: Foto 1 gemaakt door Anke van Duren
- Pagina 5: Foto 1 gemaakt door Wendy van Zon
- Pagina 7: Foto 1 en 2 gemaakt door Wendy van Zon
- Pagina 9: Foto 1 gemaakt door Maaïke Mul
- Pagina 13: Foto 1 gemaakt door Wendy van Zon
- Pagina 16: Foto 1 gemaakt door Maaïke Mul
- Pagina 18: Foto 1 gemaakt door Anke van Duren
- Pagina 19: Foto 1 gemaakt door Marcel de Buck

Bijlage A Methodische toelichting op het (S)Pionieren-onderzoek

OUDEREN EN KUNST – METHODISCHE TOELICHTING

Methodische toelichting op het (S)Pionieren-onderzoek

Emiel Bottenheft, Jill Knapen en Hennie Boeije

In deze toelichting gaan we in op de onderzoeksmethoden van het project (S)Pionieren. Deze studie is tot stand gekomen door een samenwerking van het Nivel met CKE en Vitalis, met als doel een duurzame werkwijze te ontwikkelen om kunst en ouderen samen te brengen. Er zijn twee publicaties voortgekomen uit het project: een met aandachtspunten voor de succesvolle werving van ouderen voor kunstprojecten en een over de vaardigheden en middelen die kunstdocenten nodig hebben om kunstprojecten voor ouderen te laten slagen. Het Nivel heeft in drie verschillende onderzoeksronden (zie Tabel 1) gegevens verzameld en geanalyseerd. Hieronder wordt op elk van deze rondes ingegaan.

Tabel 1 Overzicht onderzoeksronden

Periode	Activiteit
November 2021 – januari 2022	Beknpte literatuurstudie Interviews met coaches en kunstdocenten
Februari – mei 2022	Korte online vragenlijst kunstdocenten bij de start van het kunstproject Eerste bezoek aan kunstprojecten (observaties + interviews) Korte online vragenlijst kunstdocenten halverwege het kunstproject
Mei – juli 2022	Tweede bezoek aan kunstprojecten (observaties + interviews) Korte online vragenlijst kunstdocenten na afloop van het kunstproject

Dataverzameling per onderzoeksronde

Eerste onderzoeksronde

In de eerste ronde hebben Nivel-onderzoekers een beknpte literatuurstudie uitgevoerd en gesprekken gevoerd met deelnemende kunstdocenten en met coaches die ervaring hebben in het doceren van kunst aan ouderen.

In de twee semigestructureerde interviews met de coaches lag de focus op de specifieke kwaliteiten die van kunstdocenten worden gevraagd bij het werken met ouderen. Deze gesprekken vonden plaats via Zoom in november 2021 en duurden ongeveer een uur. De interviews werden afgenomen door twee onderzoekers van het Nivel aan de hand van een vooraf opgestelde topiclijst. De input van de coaches is vervolgens gebruikt voor het opstellen van een topiclijst voor de semigestructureerde interviews met de kunstdocenten. De interviews met zes kunstdocenten vonden tijdens of vlak na

hun *Artist in Residence*-periode plaats. Ook deze interviews zijn door twee onderzoekers van het Nivel via Zoom afgenomen en duurden ongeveer drie kwartier. Het eerste deel van de gesprekken betrof een korte kennismaking, waarna de kunstdocenten werden geïnformeerd over het onderzoek. Het tweede deel van de gesprekken was gericht op de ervaringen van de kunstdocenten tijdens de *Artist in Residence*-periode, hun plannen en leerdoelen voor het project, en hun visie op de rol van de coaches.

Tweede onderzoeksrunde

In de tweede ronde zijn een topiclijst en een observatieschema opgesteld, op basis van de literatuurstudie en de interviews met de coaches en kunstdocenten. De onderzoekers hebben vervolgens tussen eind februari en eind mei 2022 ieder project een keer bezocht om via participerende observatie gegevens te verzamelen over de ontwikkeling van het kunstproject en over de kunstdocenten en de beleving van de deelnemers. De participatieve observatie hield in dat de onderzoekers samen met de ouders deelnamen aan een bijeenkomst van ieder kunstproject. De observaties werden genoteerd op een observatieschema. Tijdens deze bezoeken hebben de onderzoekers ook gesprekken gevoerd met de betrokken kunstdocenten, de activiteitenbegeleiding van Vitalis en deelnemende ouders.

In de gesprekken met de deelnemers en de observaties is het concept Positieve gezondheid van Huber als leidraad gebruikt [25]. Positieve gezondheid bestaat uit zes dimensies: lichaamsfuncties, mentaal welbevinden, zingeving, kwaliteit van leven, meedoen, en dagelijks functioneren. Deze zes dimensies zijn opgebouwd uit een aantal indicatoren. Voor dit project zijn de dimensies zingeving, kwaliteit van leven en meedoen geselecteerd. De indicatoren van deze dimensies zijn als instrument gebruikt tijdens de gesprekken met de deelnemers en de observaties tijdens de bijeenkomsten. In onderstaande tabellen (Tabel 2 t/m 4) staan de gebruikte dimensies en indicatoren. De voorbeeldvragen en -observaties zijn opgesteld op basis van de Positieve gezondheid-instrumenten en de (eerste) gesprekken met de kunstdocenten en coaches.

Tabel 2 Overzicht interviewtopics ouders

Dimensie	Indicator	Voorbeeldvraag
Zingeving	Zinvol leven	Wat draagt het kunstproject bij aan uw leven?
Zingeving	Dankbaarheid	Wat vindt u ervan dat zo'n kunstproject wordt georganiseerd?
Zingeving	Blijven leren	Welke kennis/vaardigheden heeft u opgedaan tijdens het kunstproject?
Kwaliteit van leven	Gelukkig zijn	Hoe voelt u zich na het bijwonen van een bijeenkomst?
Meedoen	Sociale contacten	Hoe is het contact met de andere deelnemers aan het kunstproject?
Meedoen	Serius genomen worden	Sluiten de bijeenkomsten aan op wat u wil en wat u kan?

Tabel 3 Overzicht observatietopics ouderen

Dimensie	Indicator	Voorbeeldobservatie
Zingeving	Levenslust	Doen de ouderen actief mee tijdens het kunstproject?
Zingeving	Idealen willen bereiken	Wordt er aangestuurd bij de ouderen op het ontwikkelen van nieuwe doelen?
Kwaliteit van leven	Genieten	Hebben de ouderen plezier tijdens de bijeenkomsten?
Meedoen	Erbij horen	Worden er mensen buitengesloten of vinden er mensen geen aansluiting bij de groep?
Meedoen	Serius genomen worden	Worden de ouderen serieus genomen door de kunstdocent en andere deelnemers?
Meedoen	Sociale contacten	Is er een klik tussen de ouderen onderling en met de kunstdocent?

Tabel 4 Overzicht interview- en observatietopics vaardigheden kunstdocenten

Vaardigheid	Voorbeeldvraag en -observatie
Contact maken	Hoe gaat het luisteren naar en aanvoelen van de behoeften van de ouderen?
Flexibiliteit en aanpassingsvermogen	Hoe zorg je dat je flexibel in je plannen bent en het eigen tempo verlaagt tijdens de bijeenkomsten?
Moeilijke onderwerpen	Hoe ga je om met moeilijke onderwerpen (zoals eenzaamheid of intimiteit) tijdens de bijeenkomsten?
Ouderen betrekken in het project	Hoe wordt de eigen inbreng van de ouderen gefaciliteerd?
Sociale contacten faciliteren	Hoe bouw je het sociale moment in tijdens de bijeenkomsten?
Persoonlijke ontwikkeling	Wat heb je geleerd van het project/over ouderen?

Derde onderzoeksronde

Tot slot zijn in de derde onderzoeksronde drie kunstprojecten een tweede maal bezocht voor aanvullende observaties en gesprekken. Het was door de planning van een aantal kunstdocenten en het (S)Pionieren-project niet meer mogelijk om andere kunstprojecten een tweede keer te bezoeken. De tweede bezoeken vonden plaats in mei en juni 2022. Hierbij zijn dezelfde topiclijst en hetzelfde observatieschema gebruikt als in de tweede onderzoeksronde.

Vragenlijsten tijdens dataverzameling

De kunstdocenten hebben voor het onderzoek naar het (S)Pionieren-project drie korte vragenlijsten ingevuld (zie Tabel 5). Deze korte vragenlijsten, bestaande uit open vragen, zijn gebruikt om de ontwikkeling van de kunstprojecten te monitoren als de onderzoekers niet aanwezig waren op locatie.

De eerste vragenlijst werd door de kunstdocenten na de start van het kunstproject ingevuld. De focus van deze vragenlijst lag op de uitdagingen tijdens de opzet van het kunstproject, bijvoorbeeld omtrent het werven van deelnemers en het contact leggen met de ouderen. De eerste vragenlijst is ingevuld door alle zes de kunstdocenten. De kunstdocenten moesten de tweede vragenlijst halverwege hun project invullen. Dit hebben vijf kunstdocenten gedaan. De focus van de tweede vragenlijst lag op de voortgang van de kunstprojecten, met name in vergelijking met de start van de kunstprojecten. De derde en laatste vragenlijst moesten de kunstdocenten na afloop van hun kunstproject invullen. Vier kunstdocenten hebben dit gedaan. De derde vragenlijst vroeg de kunstdocenten terug te kijken op hun kunstproject, onder andere op hun eigen ontwikkeling, het slagen van het kunstproject en de bijdrage ervan aan het leven van de deelnemers.

Tabel 5 Overzicht korte vragenlijsten

Eerste vragenlijst	Tweede vragenlijst	Derde vragenlijst
1. Hoeveel bijeenkomsten heb je op dit moment gehad en hoeveel deelnemers waren per bijeenkomst aanwezig?	1. Hoeveel bijeenkomsten heb je inmiddels gehad en hoeveel mensen komen er gemiddeld naar een bijeenkomst? Hoe is de groep veranderd vergeleken met de eerste bijeenkomst(en)?	1. Hoe heb je je tijd bij het project ervaren? Wat heb je geleerd?
2. Wat is je ervaring met het werven van de ouders voor het kunstproject?	2. Geven de ouders duidelijk hun wensen en behoeften aan in de bijeenkomsten? Zo ja, hoe ga je om met de wensen en behoeften van de ouders en hoe neem je die mee in het project?	2. Is het project volgens jou geslaagd? Waarom wel/niet? Zou je het de volgende keer anders aanpakken?
3. Hoe gaat het contact leggen met de ouders, lukt het om alle ouders actief te betrekken tijdens de bijeenkomsten?	3. Hoe heeft het sociale contact tussen de ouders zich gedurende het project ontwikkeld?	3. In hoeverre heeft jouw project volgens jou bijgedragen aan het leven van de deelnemers op het gebied van... ○ ... zingeving? ○ ... sociale contacten? ○ ... levenslust?
4. Welke uitdagingen ben je in de bijeenkomsten tegengekomen en hoe ga je daarmee om?	4. Hoe gaat de afstemming met en hoe is je verhouding tot het (zorg)personeel/andere begeleiders? Wat werkt goed en waar loop je tegenaan?	4. Hoe vond je het om te werken met ouders? Wat spreekt je wel of juist niet aan in deze doelgroep?
5. Heb je nog overige opmerkingen of iets wat wij moeten weten?	5. Hoe stimuleer je de ontwikkeling van vaardigheden en kennis bij ouders? Merk je vooruitgang bij de ouders?	5. Heb je wat aan je didactische vaardigheden als docent gehad en heb je daar gebruik van gemaakt? Zo ja, kun je uitleggen welke en hoe je die hebt ingezet?
	6. Welke uitdagingen en veranderingen ben je gedurende het project tegengekomen en hoe ga je daarmee om?	6. Zijn er bepaalde dingen die in de opzet van het project of bij CKE (m.b.t. het project) verbeterd moeten worden? Zo ja, welke?

(vervolg) Eerste vragenlijst	Tweede vragenlijst	Derde vragenlijst
		7. Zou je opnieuw met een soortgelijk project willen meedoen? Zo ja, onder welke voorwaarden?
		8. Heb je nog overige opmerkingen of is er iets wat wij nog moeten weten?

Analyses

In deze kwalitatieve studie is gebruikgemaakt van een thematische analyse. Deze methode wordt gebruikt om in de data thema's te identificeren en analyseren [35]. In dit geval thema's die van belang zijn voor het beantwoorden van de onderzoeksvragen, namelijk (1) hoe kunnen ouderen duurzaam geworven worden voor deelname aan kunstprojecten en (2) welke vaardigheden en middelen hebben kunstdocenten nodig om kunstprojecten voor ouderen tot een succes te kunnen maken. De interviews zijn opgenomen met een dictafoon en telefoon. Om de interviews te kunnen analyseren zijn de opnames woordelijk getranscribeerd, waarbij namen van personen en locaties zijn weggelaten.

Het coderen van de data is gebeurd met ondersteuning van het programma MAXQDA 2022 [36]. Het identificeren van thema's in de data is zowel op een deductieve als inductieve manier gebeurd [37]. De dimensies met bijbehorende indicatoren van het concept Positieve gezondheid die voorafgaand aan de dataverzameling zijn gekozen voor de topiclijst en het observatieschema, zijn ook gebruikt als thema's tijdens het coderen van de data. Daarnaast zijn er ook thema's uit de data afgeleid die niet passen in de vooropgestelde thema's, maar wel relevant zijn voor de beantwoording van de onderzoeksvragen. Het inductieve coderen begon met het toekennen van codes aan betekenisvolle fragmenten voor de beantwoording van de onderzoeksvragen, het zogenoemde open coderen. In de volgende stap, het axiaal coderen, zijn de toegepaste codes met elkaar vergeleken en waar dat mogelijk en nodig was samengevoegd of gesplitst. Tot slot is er een onderscheid gemaakt tussen hoofd- en subcodes.

In Tabel 6 staat aangegeven welke databronnen zijn gebruikt voor de totstandkoming van de thema's voor de beantwoording van de onderzoeksvragen. De databronnen die zijn gebruikt zijn de drie korte vragenlijsten die de kunstdocenten hebben ingevuld (B1; onderverdeeld in V1, V2 en V3), de observatieformulieren (B2), aanvullende aantekeningen op de observaties (B3), de interviews met de kunstdocenten (B4), overige gesprekken (B5) en de resultaten van de eerste onderzoeksrunde (B6).

Tabel 6 Overzicht databronnen per thema en onderzoeksvraag

Onderzoeksvraag	Thema's	B1	B2	B3	B4	B5	B6
Welke vaardigheden hebben kunstdocenten nodig om kunstprojecten met ouderen succesvol uit te voeren?	Flexibiliteit en aanpassingsvermogen	V1		X	X	X	X
	Communicatieve en sociale vaardigheden	V2					
		V3					
Welke middelen hebben kunstdocenten nodig om kunstprojecten met ouderen succesvol uit te voeren?	Begeleiding en duidelijkheid voor en aan het begin van het project	V1		X	X	X	X
	Ondersteuning naar behoefte tijdens het project	V2					
	Randvoorwaarden voor een succesvolle samenwerking	V3					
Wat is de beleving van deelnemers van de (S)Pionieren-projecten?	Meedoen	V2	X	X		X	
	Zingeving	V3					
	Kwaliteit van leven						